

А. Л. Савченко

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки
Криворізького національного університету

ФУНКЦІОНУВАННЯ З'ЯСУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

*У статті подані з'ясувальні конструкції з різноманітними сполучними засобами, які функціонують у науково-навчальному дискурсі. Визначено, що з'ясувальні структури зі сполучником **що** є типовими, оскільки вони в системі складнопідрядних з'ясувальних речень науково-навчального дискурсу складають абсолютну більшість. Усі інші сполучники і сполучні слова привносять семантичні відтінки у значення з'ясувальних конструкцій.*

Ключові слова: синтаксичні конструкції, опорні слова, сполучні засоби, головна частина, підрядна частина, відтінок значення.

Постановка проблеми. Синтаксична система української мови є цікавим об'єктом для лінгвістичних розвідок. Складні речення не є виключенням. Багато філологів звертали увагу на функціональні можливості цих синтаксичних одиниць, але достатнього розвитку дане питання не отримало. Виявлення і аналіз синтаксичних конструкцій у науковому, зокрема в науково-навчальному дискурсі, ще й досі належним чином не проводилися. Адже нині дослідження наукового дискурсу набуває особливої значущості. Це пов'язано із цілою низкою чинників, серед яких можна назвати такі: процес глобалізації, що охоплює всі сфери суспільного життя, зокрема і науку; активізація міжкультурної наукової комунікації як наслідок цього процесу; неослабний інтерес до проблем дискурсу взагалі й наукового зокрема.

Актуальність цієї роботи визначається й зумовлюється недостатньою лінгвістичною розробленістю питання специфіки наукового дискурсу, зокрема науково-навчального, його організації та засобів вираження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед сучасних філологів-синтаксистів слід відмітити роботи Р.О. Христіанінової, яка найбільш повно і комплексно дослідила складнопідрядні речення сучасної української літературної мови, обґрунтувала їх багатомірність, визначила основні формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні категорії, проаналізувала формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну організацію [1; 2]. У 2013 році автор успішно захистила дисер-

тацію на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук «Формально-граматична і семантико-синтаксична типологія складнопідрядних речень» [3]. Усі роботи професора базуються на фактичному матеріалі української літератури.

Були також захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук О.А. Луценко, Н.Г. Фаріною. О.А. Луценко дослідила структуру, семантику і функціональні типи прислівних складнопідрядних структур у художньому стилі з простеженням їхнього текстотвірного потенціалу. Матеріалом для дослідження стала загальна кількість фіксацій речень із художніх творів А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного і І. Багряного [4].

Н.Г. Фаріна проаналізувала структурно-семантичні особливості складних речень із підрядними означальними та з'ясувальними в художній прозі Івана Франка, виконала певні завдання, зокрема виявила якісний та кількісний склад сполучних засобів, якими підрядні предикативні частини атрибутивної та об'єктної семантики приєднуються до головної частини; простежила динаміку змін у характері використання сполучних засобів, а також структурні та семантичні особливості підрядних з'ясувальних частин як компонентів елементарних та неелементарних складних синтаксичних структур. Робота побудована на матеріалі художньої прози Івана Франка [5].

Власне з'ясувальні речення були об'єктом вивчення в роботі Е.В. Олійник. Автор запропонувала класифікацію одного з основних функ-

ціональних типів складнопідрядних оцінно-модальних з'ясувальних речень (раціонального) в залежності від семантичного значення впевненості в достовірності висловлюваної інформації [6].

Стаття методичного напрямку В. Микитенко присвячена виокремленню структурно-семантичних особливостей вивчення складнопідрядних речень. Автор подала навчальні, навчально-дослідні вправи та вправи проблемного характеру [7].

Нами була вивчена лише одна робота щодо висвітлення проблеми функціонування складних речень у науковому дискурсі – монографія групи авторів із Харкова, але дослідження проводилося тільки на прикладах складнопідрядних речень часу [8].

Мета статті. Головна мета полягає у виявленні всіх можливих конструкцій з'ясувального типу, що функціонують у науково-навчальному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Складні речення є зручною формою вираження складної системи наукових понять. Речення із з'ясувальною підрядною частиною є найчисленнішою і найуживанішою групою складнопідрядних конструкцій. У своїй роботі спиратимемося на такі визначення з'ясувальних складнопідрядних речень:

1. Складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним називається таке складне речення, в якому залежна частина роз'яснює зміст присудка головного речення [9, с. 452].

2. Складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним називається така синтаксична конструкція, в якій головна частина характеризується змістовою та структурною неповнотою, а підрядна, з'ясовуючи конкретно зміст повідомлюваного, заповнює її [10, с. 313].

З'ясувальний – це такий зв'язок між головною і підрядною частинами, коли пояснюваний член головної частини лише окреслює зміст загально, а з'ясовує його конкретно вся підрядна частина. Головна частина інформаційно неповна.

Структурна і змістова неповнота – це диференційна ознака складнопідрядних речень із підрядними з'ясувальними. Структура складнопідрядного речення з підрядною з'ясувальною частиною зумовлюється не тільки природою опорного слова головної частини, його семантикою, а й валентністю (здатністю сполучатися з іншими словами) та різними грама-

тичними властивостями (зокрема, виявленням синтаксичного зв'язку керування). Через те до опорних слів головної частини належать окремі семантичні групи дієслів, слів категорії стану, деякі прикметники та дієприкметники, співвідносні з дієсловами віддієслівні іменники та займенники [9].

У складнопідрядних з'ясувальних реченнях підрядна частина приєднується до головної найрізноманітнішими підрядними скріпами, зокрема, за допомогою сполучників **що; як; щоб; як ніби, немов, ніби** і їх синонімами; **якщо; коли; поки; чи, або** і їх модифікаціями; **чи то ... чи то**, а також за допомогою сполучних слів **хто; що; як; котрий; який; чий; коли; де; куди; звідки; скільки; наскільки; чому; навіщо**.

Основним засобом зв'язку з'ясувальної конструкції з головною є сполучник **що**. Підрядна частина в таких реченнях виражає достовірно-реальний об'єкт безвідносно до його характеру.

За відсутності вказівних слів головна частина, яка формально не закінчена, не тільки підпорядковує собі підрядну як об'єкт, а й, у свою чергу, як би обслуговує підрядну, вказуючи на міру достовірності того, про що йдеться в підрядній, на джерело повідомлення, його стилістичну приналежність, емоційну оцінку.

Найчастіше в науково-навчальному дискурсі вживаються дієслова зі значенням сприйняття (*побачити, почути, відчути* тощо), розумової діяльності (*думати, вирішити, визначити* тощо), повідомлення (*говорити, сказати, розповісти* тощо), вольових і емоційних станів (*скаржитися, радіти, вирішувати* тощо); прикметники зі значенням емоційного і вольового стану, які здатні керувати іншими словами (*винен, прав, радий* тощо); предикативи, що позначають психічний стан людини, модальну оцінку, зорові і слухові сприйняття та ін. (*шкода, потрібно, видно* тощо); абстрактні іменники зі значенням повідомлення, думки та ін. (*повідомлення, думка* тощо).

Без перебільшення можна сказати, що рівень знань із термодинаміки характеризує загальний рівень технічної культури інженера (С. Ушацький).

Вважаємо, що з'ясувальні конструкції зі сполучником **що** є продуктивними і типовими, оскільки вони в системі складнопідрядних з'ясувальних речень науково-навчального дискурсу складають абсолютну більшість.

Складні речення зі сполучником **як** у з'ясувальному варіанті менш уживані, ніж з'ясувальні речення зі сполучником **що**; підрядні зі сполучником **як** поширюють головним чином дієслова зі значенням мовлення, думки, сприйняття. За своїм значенням ці речення наближені до конструкцій зі сполучником **що** (виражають реальний об'єкт) і відрізняються від них динамічним характером об'єкта та відтінком якісно-обставинного значення, яке завжди наявне у сполучника **як** і ускладнює його відмежування від відносного займенника **як**. Сполучник **як** уживається тоді, коли йдеться про повний збіг точок зору суб'єкта і того, хто говорить. Із сполучником **як** взаємодіють слова, які називають відчуття (*відчувати*), сприйняття (*слухати, бачити, чути* тощо) і спостереження як цілеспрямований пізнавальний процес, наприклад, *стежити* в значенні «дивитися», або як результат пізнавальної діяльності: *помітити, підслухати, простежити*, а також джерела інформації (*розповідати, описувати, повідомляти; повість, оповідання*, у невимушеній мові також *книга, фільм, передача*); думка і пам'ять (*думати, мріяти, уявляти собі, згадувати, забувати, пам'ятати*). Уживання в таких випадках сполучника **як**, а не **що** означає, що той, хто говорить (або пише), привертає увагу слухача (або читача) в більшій мірі до самої дії, про яку йдеться в підрядному реченні, ніж до того, хто здійснює цю дію.

Перед підніманням вантажу можна простежити, як клиновий захват повільно заводиться в отвір конструкції (В.К. Черненко).

Сполучник мети **щоб** функціонує і в з'ясувальних конструкціях. З'ясувальний сполучник **щоб** пов'язаний із вираженням бажаності або можливості. Зміст підрядних у з'ясувальних конструкціях із сполучником **щоб** подається не як щось реальне, а як бажане або небажане. З'ясувальні підрядні зі сполучником **щоб** приєднуються не до всіх слів, які потребують пояснення, а тільки до таких, які виражають сумнів, побоювання, різні види спонукань, модальні стани. Сполучник **щоб** у з'ясувальному значенні вживається з опорними словами, що позначають:

1) спонукання: *просити, радити, пропонувати, рекомендувати, вимагати, наказувати, веліти, переконувати, наполягати, умовляти, вирішувати, прохання, вимога, наказ* тощо; *сказати, написати, передати, нагадати, повторити* тощо;

2) повинність: *треба, потрібно, необхідно* тощо;

3) бажаність: *хотіти, мріяти, любити; намагатися, прагнути; важливо, доцільно, головне* тощо;

4) недостовірність: *сумніватися, важко уявити, сумнівно, неймовірно* тощо.

У деяких випадках пояснюваними є слова із запереченням: *не думаю, не вважаю, не вірю, неможливо, небажано* тощо.

Під час монтування крану у віконному прорізі необхідно, щоб монорейка закріплювалася за допомогою чотирьох телескопічних розкосів і трьох струбцин (В.К. Черненко).

У з'ясувальних структурах при опорних словах зі значенням характеристики можливий сполучник **коли**, при цьому цей сполучник набуває значення гіпотетичного припущення, що відрізняє його від сполучників **що, щоб**.

У процесі проведення теплоізоляції зазвичай визначають, коли готувати матеріали для утеплення стиків (В.К. Черненко).

Незначну кількість серед усіх уживаних з'ясувальних конструкцій у науково-навчальному дискурсі складають речення, які містять з'ясувальні підрядні зі сполучником **якщо**. Як правило, це багатокомпонентні структури складних речень.

Доведено, якщо застосовувати вимірвальний метод, можна одержати інформацію про кількісні характеристики програмного забезпечення (Л.М. Дибкова).

Сполучник **якщо** вносить у з'ясувальну підрядну частину відтінок умови і набуває значення гіпотетичного припущення.

Сполучник **поки** належить до засобів вираження периферійних з'ясувальних значень. За наявності сполучника **поки** в з'ясувальних конструкціях суб'єкт характеризується з боку психічних реакцій на ту чи іншу подію, його емоційно-вольового стану. За нашими спостереженнями, дійсно, сполучник **поки** в з'ясувальних конструкціях науково-навчального дискурсу вживається головним чином тоді, коли головна частина містить опорний компонент – присудок, виражений дієсловом із значенням вольового стану, *чекати*. Тут підрядна частина ускладнена додатковим часовим значенням, внесеним семантикою цього сполучника.

До виконання основних земляних робіт слід зачекати, поки не відбудеться очищення території від дерев і кущів, видалення рослинного покриву (В.К. Черненко).

З'ясувальні структури із сполучниками, які належать сфері складносурядних розділових речень (**чи, або** і їх модифікаціями, **чи то ... чи то**), складають незначну кількість в системі усіх речень, що функціонують у навчальній літературі. Опорними словами (сполученням слів) у головній частині в цьому випадку найчастіше є: *думати, чекати, не знати, відповісти, не можна сказати, не пам'ятати, міркувати, сумніватися, запитати, важко сказати, хотіти дізнатися* тощо. Сполучник **чи** передає відтінок сумніву в реальності дії.

Державні фахівці з питань будівельної галузі часто не можуть відповісти, чи будівництво державних об'єктів буде заморожене в наступному році, чи буде здійснене згідно з планом та бюджетом (С. Ушацький).

З'ясувальні конструкції, де наявні сполучники **ніби, наче**, які поєднуються із словами у значенні неточного сприйняття: *здається, сниться, сон, схоже* тощо, а також зі словами у значенні неповної достовірності, неточності відтворення: *брехати, хвалитися, уявляти, вигадувати* тощо, зазвичай у науковому, зокрема в науково-навчальному дискурсі, не вживаються. Адже головна ознака наукового стилю – точність.

З'ясувальні структури, підрядна частина яких є трансформами питальних речень, оформлюють сполучні слова **хто, що, як, де, куди, звідки, скільки, наскільки, чому, навіщо, чий**.

Сполучні слова **хто, що**, що оформлюють з'ясувальні складнопідрядні речення, зосереджують увагу на суб'єкті або об'єкті дії в підрядній частині. У порівнянні з опорними словами, що поєднуються зі сполучником **що**, коло слів, які поєднуються зі сполучними словами **що** і **хто**, вужче. Це слова зі значенням сприйняття і мовлення, що позначають отримання або передавання інформації. Слова того ж кола, значення яких не пов'язані з отриманням інформації (*вірити, бажати, сподіватися* і под.), а також слова зі значенням побоювання і недостовірності, не поєднуються зі сполучними словами **хто** і **що**. У той же час деякі слова, які поєднуються з підрядною частиною, що вводиться сполучними словами **хто, що**, не допускають при собі підрядної частини, де функціонує сполучник **що**. Це прямі позначення питання (*запитати, випитати* і под.), а також слова, які називають дії, що мають на меті впізнання, з'ясування чогось (*побачити, подивитися* тощо).

На схемі можна побачити, що спричиняє гальмування реакції утворення клінкеру у твердій фазі (В.К. Черненко).

Упроваджуючи лінійну організацію управління, слід запитати, хто виконуватиме всі функції керівника (С. Ушацький).

У з'ясувальних конструкціях науково-навчального дискурсу поряд із сполучником **як** функціонує і сполучне слово **як**, виражене займенниковим прислівником, якщо в підрядній частині йдеться про хід дії, тобто йдеться про те, як відбувається його здійснення, а не про сам факт. Коли пояснюваний член речення виражений дієсловом, що позначає тривалу дію, наприклад, *дізнаватися, дивитися, спостерігати, слухати* тощо, то підрядна частина приєднується сполучним словом **як**.

У наступному параграфі ви дізнаєтесь, як працюють машини для очищення, перемотування й укладання рулонних матеріалів (В.К. Черненко).

У з'ясувальних структурах сполучні слова **де, куди, звідки** є неосновними засобами зв'язку, які відрізняються від основного з'ясувального сполучника **що** більшою конкретністю значення.

Сполучні слова **де, куди, звідки** вносять у значення з'ясувальної підрядної частини просторовий відтінок, вказують на місце або напрямки. Підрядні з'ясувальні зі сполучними словами **де, куди, звідки**, вираженими відносними прислівниками, конструюються на базі питальних речень, тому в них зберігається значення питання, яке є непрямим.

За допомогою спектрального аналізу можна визначити, де міститься джерело світла (В.К. Черненко).

Під час використання оператора Dim програма сама вирішить, куди зберігати тимчасовий файл (Л.М. Дибкова).

На рисунку бачимо, звідки подаються глина, азбест і вода для приготування паст (В.К. Черненко).

Поряд з іншими сполучними словами в з'ясувальних реченнях науково-навчального дискурсу функціонують і сполучні слова **скільки, наскільки**, які містять вказівку на міру або ступінь.

Після активізації кнопки «Замінити все» для пошуку й автоматичної заміни всіх знайдених елементів на екрані дисплея з'являється повідомлення, скільки зроблено заміни (Л.М. Дибкова).

Як сполучні засоби, що приєднують з'ясувальні підрядні, також уживаються займенникові прислівники **навіщо, чому**. Сполучне слово **навіщо** вносить цільовий відтінок у значення

з'ясувальної підрядної частини, сполучне слово **чому** – причинове забарвлення.

У цьому розділі міститься інформація, навіщо використовується операція «Вставлення символів у документ» (Л.М. Дибкова).

Уже говорилося, чому перед створенням бази даних треба визначити кількість таблиць, їх взаємозв'язок, а також кількість полів і типи даних (Л.М. Дибкова).

З'ясувальні підрядні зі сполучними словами **який, котрий** містять вказівку на якість, різновид предметів, а також на порядок їх вибору. Сутність речень цього типу полягає в реалізації сполучних функцій всіх питальних займенникових слів, зокрема і розглянутих нами, – шляхом більшого чи меншого питального значення.

На камері зафіксовано, який тиск повинен бути в агрегаті для зливання мастики (В.К. Черненко).

Сполучне слово **чий**, яке дуже рідко функціонує в з'ясувальних конструкціях науково-навчального дискурсу, зосереджує увагу на приналежності предмета.

Використовуючи спеціальний сервіс, можна дізнатися, чия це IP-адреса (Л.М. Дибкова).

Висновки і пропозиції. У науково-навчальному дискурсі широко використовуються з'ясувальні конструкції. Семантична сфера з'ясувальності досить проникна, вона багата різноманітними відтінками, привнесеними тими чи іншими сполучними засобами, тому що з'ясувальна підрядна частина може приєднуватися до головної не тільки власне з'ясувальним сполучником **що**, але і різними за семантикою сполучними засобами. Розглянутий нами матеріал потребує подальшого поглибленого дослідження з позиції порівняльного аналізу з'ясувальних конструкцій, що оформлюють власне науковий, науково-популярний та науково-навчальний дискурси.

Список використаної літератури:

1. Христіанінова Р.О. Внутрішній синкретизм складнопідрядних речень. *Наукові записки*

Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки. 2014. Вип. 1. С. 209–219.

2. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : монографія. Київ : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 363 с.
3. Христіанінова Р.О. Формально-граматична і семантико-синтаксична типологія складнопідрядних речень: автореф. дис. ... докт. філолог. наук : 10.02.01. Київ, 2013. 35 с.
4. Луценко О.А. Функціональні різновиди прислівних складнопідрядних речень у художніх текстах: дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01. Донецьк, 2009. 190 с.
5. Фарина Н.Г. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури в художній прозі Івана Франка: дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01. Львів, 2017. 217 с.
6. Олійник Е.В. З'ясувальні складнопідрядні речення раціональної оцінки. *Культура народів Причорномор'я.* 2004. № 54. С. 48–51.
7. Микитенко В. Структурно-семантичні особливості вивчення складнопідрядних речень студентами багатoproфільних коледжів. *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2015. № 11. С. 32–39.
8. Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю української мови : монографія / С.М. Руденко та ін. Харків : ХДУХТ, 2013. 196 с.
9. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник / С.О. Караман та ін. ; за ред. С.О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
10. Сучасна українська мова : підручник / О.Д. Пономарів та ін. ; за ред. О.Д. Пономарева. Київ : Либідь, 2008. 488 с.

Джерела фактичного матеріалу:

11. Дибкова Л.М. Інформатика і комп'ютерна техніка : підручник. Київ : Академвидав, 2011. 464 с.
12. Організація будівництва / С. Ушацький та ін. ; за ред. С. Ушацького. Київ : Кондор, 2007. 520 с.
13. Технологія монтажу будівельних конструкцій: навчальний посібник / В.К. Черненко та ін. ; за ред. В.К. Черненка. Київ : Горобець, 2011. 371 с.

Савченко А. Л. Функционирование изъяснительных конструкций в научно-учебном дискурсе

*В статье представлены изъяснительные конструкции с разнообразными союзными средствами, которые функционируют в научно-учебном дискурсе. Выяснено, что изъяснительные структуры с союзом **что** являются типичными, поскольку они в системе сложноподчиненных изъяснительных предложений научно-учебного дискурса составляют абсолютное большинство. Все другие союзы и союзные слова приносят семантические оттенки в значение изъяснительных конструкций.*

Ключевые слова: синтаксические конструкции, опорные слова, союзные средства, главная часть, придаточная часть, оттенков значения.

Savchenko A. The functioning of explanatory constructions in scientific and educational discourse

*The article presents explanatory constructions with various conjunctive means that function in the scientific and educational discourse. It was found that explanatory constructions with a conjunction **що** are typical, since they are an absolute majority in the system of explanatory complex sentences of scientific and educational discourse. All other conjunctions and conjunctive words bring semantic shades in the meanings of the explanatory constructions.*

Key words: syntactic constructions, support words, conjunctive means, main clause, dependent clause, meaning shade.